

**КОМПОЗИЦІЙНІ ЗАСАДИ ГАРМОНІЗАЦІЇ АРХІТЕКТУРНО-ЛАНДШАФТНОГО
СЕРЕДОВИЩА ІСТОРИЧНИХ МІСТ УКРАЇНИ**

*Ю. І. Єгоров, к. архітект., доц.
Уманський національний університет садівництва*

Ключові слова: композиція, гармонізація, архітектурно-ландшафтне середовище, історичні міста України

Актуальність теми. Метою сучасного архітектурознавства є проектування об'єктів, архітектурно-ландшафтного середовища, які задовольняють споживача не тільки експлуатаційними, а й естетичними якостями, що транслиуються у вимоги до створення певної форми об'єктів архітектури. При цьому недостатньо враховується архітекторами, містобудівниками в проектній практиці те, що естетичні категорії концентруються переважно в гармонізації певної геометричної форми об'єкта, яка підкоряється законам композиції. Незважаючи на існування окремих досліджень планувальної організації історичних міст, цей найважливіший аспект проблеми залишається недостатньо висвітленим.

І тому сьогодні актуальною стає необхідність визначення композиційних засад, підходів, методів і завдань гармонізації архітектурно-ландшафтного середовища історичних міст України з урахуванням діючих умов та специфіки їх функціонування.

Аналіз останніх досліджень і мета роботи. Як підтвердив аналіз досліджень, гуманізація, гармонізація та окультурення життєвого середовища історичних міст України вимагають при прогнозуванні, плануванні, проектуванні, реалізації, передусім, композиційних першооснов, пріоритетів людини. У тому числі таких, що відображають її фізіологічні, психологічні, ментальні, духовні, соціальні потреби й можливості відповідно до просторових, часових рівнів організації і прояву. З наведеної тематики опубліковані дослідження: М. Г. Бархіна, В. В. Вечерського, Є. Є. Водзинського, А. В. Іконнікова, В. Є. Михайленка, А. В. Кашенка, І. Ш. Шепельова, М. І. Яковлева та інших [1 – 8].

Подальша розробка композиційних засад та удосконалення чинних нормативно-правових актів передбачають випереджальний розвиток науково-дослідницьких робіт, практичну апробацію геометричних аспектів архітектурного формотворення, що мотивується не тільки недостатньою кількістю подібних праць, а й мотивованим принципом «творити за законами краси» в сучасній архітектурній практиці.

Метою статті є розробка композиційних засад гармонізації архітектурно-ландшафтного середовища історичних міст України в умовах сталого розвитку, що спирається на вимоги й критерії формування об'ємно-просторової композиції та планувальної організації, вироблених містобудівною історією і практикою України.

Виклад основного матеріалу. Український народ має свої, ним створені та збережені протягом багатьох поколінь, а для окремих пам'яток – навіть тисячоліть, видатні композиційні системи архітектури. Вони мають певну генезу форми і змісту, уточнювалися з часом через природні та штучні впливи. Навіть можна стверджувати про наявність певної ідентифікації композиційних особливостей української архітектури, особливо народної, з її носієм, його уподобаннями, можливостями, способом життя, культурою тощо. Ця єдність є досить сталою. Можна легко вирізнити житло кочівника від осілого, горянина від жителя рівнини, поляка від угорця, українця від китайця, росіянина від інших.

Епохи соціального, політичного, культурного і духовного злету України, її народу дають відповідно високі здобутки в планувально-просторових композиціях архітектури. Згадаємо лише основні за останнє тисячоліття: Княжа доба, Гетьманщина, відродження кінця XIX – початку XX століття. Саме у цей час спостерігається максимальний розквіт усіх видів суспільної думки, культури, мистецтва, композиційних якостей архітектури.

Автохтонні традиції розселення, визначальними чинниками яких були торговельні шляхи, річки та рельєф, поєднувалися тогочасним Європейським досвідом, простежувалися в основному два ландшафтні типи композиції міст: на високому мисі при злитті двох річок (Суми, Харків, Білопілля) та на локальному підвищенні в заплаві серед боліт (Охтирка, Лебедин, Недригайлів).

У процесі містобудівної еволюції значно збільшилися площі поселень, ускладнилася їх композиційна структура, з'явилися доти не бачені монументальні споруди. Активно

освоювалися низинні ландшафти, хоча сам характер їх використання продовжує традиції ще Княжої доби: центр поселення розташовується на найвищих позначках і розвивається вздовж вододілів; комунікації проходять по тальвегах, панує композиційний прийом подібності розташування забудови, елементів розпланування та архітектурних доміант до форм рельєфу та рослинності.

Архітектурна форма «града», тобто міста чи іншого укріпленого поселення, була канонізована й ідеологічно осмислена церквою, про що свідчить «Требник» Петра Могили 1646 р. Тут знаходимо чин заснування і чин освячення новозбудованого «града». Їх аналіз дає змогу стверджувати наявність великих колективів «художників і ділателів», які зводили міста за єдиним композиційним задумом упродовж одного-двох років із практично одночасним закінченням усіх будівель. У молитвах, які читалися під час церемоній, передано тогочасну концепцію поселення «града» як місця не лише фізичного, а й духовного захисту мешканців.

Розпланування поселень залежало від форми укріплень, рельєфу та гідрографії. У центрі розташовувалась густа вулична мережа, що наближалася до регулярної та відповідала більшій функціональній наповненості передмістя (Суми, Лебедин, Ніжин, Глухів, Козелець, Полтава, Короп). Для оптимального зв'язку прокладалися радіальні вулиці, орієнтовані на фортечні брами, а також кільцеві вулиці, що повторювали трасування фортечних валів (Прилуки, Путивль). У слободах вулиці проходили по вододілах і тальвегах, паралельно пругам рельєфу та водним басейнам.

Загалом планування містобудівних композицій було суто функціональним. Основними його системами була порядкова, віялоподібна, гілляста. У невеличких сотенних містечках та менших поселеннях домінувала одна система, у більших органічно поєднувалися кілька розпланувальних систем, що відображало стадійність розвитку міст.

Система орієнтації лишалася заснованою на давньоруській композиційній традиції. Вулиці й дороги спрямовувалися на архітектурні доміанти у вигляді бічної перспективи. Осьову орієнтацію мали лише головні радіальні вулиці при підході до фортечних надбрамних башт. Велике композиційне значення в забудові зберігали прозори, завдяки яким зони композиційного впливу небагатьох доміант були дуже просторими.

Просторі майдани поділялись на дві-три зони (адміністративну, торговельну, церковну, наприклад, у Глухові). Тут розмішувалися головні доміанти, які, як правило, займали острівне положення, що забезпечувало їх коловий огляд. З кінця XVII ст. більшу композиційну роль відіграють громадські будівлі, в тому числі ратуші, що увінчувалися вежами (Короп). Самостійними містобудівними ансамблями були монастирі (Печерська лавра в Києві, Борисоглібський, Троїцький, Єлецький у Чернігові, Покровський у Харкові, Введенський і Благовіщенський у Ніжині, Спаський у Новгороді-Сіверському, Антоніїв у Любечі, Успенський дівочий у Глухові) та позаміські монастирі-фортеці. Масова забудова у середмістях була садибною, дерев'яною, одноповерховою з переважанням суто народних типів житла.

На першому етапі розвитку зодчества Київської Русі яскраво виявилися фактори блискучого розквіту Давньоруської держави, її широкі міжнародні зв'язки і творче новаторство зодчих. У кінці XII ст. склався новий архітектурний стиль, який сприяв створенню національного типу храму, що відзначається складними композиціями завершення будівлі та прагненням до центричності об'ємно-розпланувальної схеми. Це був відрив від візантійської традиції.

Разом з тим, своєрідність пам'яток, зведених у Київській, Чернігівській і Сіверській землях, зумовлена тим, що вони є творами однієї школи й одних майстрів. Новий стиль склався внаслідок злиття різних художніх і будівельних традицій. Ярусна побудова верхів надавала храмам уступчасто-стовпоподібного вигляду й композиційної динаміки.

Слід підкреслити, що саме у культовій архітектурі сформульована визначальна сутність композиційних якостей української архітектури. На передній план виходять ідеолого-духовні цінності. У храмі поєднуються велич і світлодаїність простору, зорове збагачення від розписів, ікон, орнаментів, звукозabarвлення і засоби театрального дійства, мовне спілкування, запахи – все це поєднане, спрямоване до Вищої сутності і сенсу. Можна молитися за межами храмів, серед лісу, гір, степів, але ж тієї особливої аури церкви не відчується. Буде єдність людини з природою, водою, лісом, степом, але не буде храму Всевишнього, споруди церкви для громади віруючих.

У православних храмах простежується розмаїття просторових вирішень. Перша лінія розвитку сакрального будівництва спиралася на спільні з дерев'яними церквами принципи

побудови тридільних (символ Св. Трійці) та п'ятипільних (Ісус і чотири Євангелісти) споруд, що зумовило формування тину багатoverхового храму. Друга лінія наслідувала структуру християнських храмів Княжої доби. Одночасно на архітектуру храмів впливали Європейські стилі – готика, ренесанс, бароко – і традиції Московського зодчества. З огляду на воєнну загрозу, храми часто пристосовували до оборони, споруджуючи масивні башти на західних фасадах.

Програмними творами, що синтезували автохтонні композиційні традиції й стиль ренесанс, стали триверхі споруди ансамблю Львівського Успенського братства. Призматичний об'єм каплиці Трьох Святителів (1578 – 1590 рр., архітектор – А. Підлісний) прорізаний великими арковими вікнами, має ордерні членування – цоколь, подвійні пілястри, розвинений антаблемент. Зовнішнім розчленуванням фасадів відповідають три шоломоподібні бані на світлових підбанниках із ліхтарями й маківками.

Католицькі храми зберігали готичні традиції, які визначали просторову композицію більшості споруд. Стилистичні новації проявлялися в застосуванні ордера та ренесансного декору. Муровані костели, як і церкви, пристосовували до оборони, встановлюючи башти-дзвіниці або влаштовуючи верхні бойові яруси. За просторовою організацією костели поділялися на однонавові, тринавові зального типу, тринавові базилікальні та хрещаті. За дуже незначними винятками, їм властивий принцип глибинного розкриття внутрішнього простору. Головні фасади костелів завершувалися трикутними або фігурними фронтонами за щипцями. До композиції фасадів часто залучалися вежі.

Загалом найдосконаліші композиційні зразки костелів, споруджених у дусі ренесансу за раннього бароко, майже завжди пов'язані зі львівською архітектурною школою. Творчість провінційних майстрів перебувала під дужим впливом готичних традицій.

Політичними чинниками, які впливали на відродження композиційної своєрідності в архітектурі і містобудуванні, були ліквідація національно-релігійного гноблення, глобальний перерозподіл власності, домінування воєнно-оборонних) факторів і, як наслідок, зміна системи розселення та землеволодіння, поява нової правлячої еліти й численного класу вільних підприємливих людей – городового козацтва. Православні владики орієнтувалися на єдиновірну Москву й ідеологічно обґрунтовували її імперські прагнення. Водночас військово-політичний провід Гетьманщини (козацька шляхта) орієнтувався на близькі йому за фахом польські культурні кола.

Характерно, що суспільно-політичні події середини XVII ст. зумовили вибухоподібну динаміку розвитку різноманітних композиційних систем архітектури в усіх відношеннях. Народилася нова естетика, відмінна від тієї, що була раніше. Новим став світогляд і творців, і споживачів. В архітектурних образах утілюються почуття свободи, радості й тріумфу.

Композиційними засобами, які уможливили досягнення цього, стали: збільшення майже вдвічі, порівняно з попередньою добою, пересічної висоти монументальних будівель; переважання висотного характеру композиції; центричність і строга ієрархічність структур; нові конструктивні засоби; нове значення лінії силуету. У цьому контексті вельми показовою є будівнича діяльність Івана Мазепи. За 21 рік свого гетьманства він став фундатором дванадцяти нових та двадцяти реконструйованих храмів. З-поміж них Микільський військовий і Богоявленський Братський собори в Києві, Троїцький в Чернігові, Вознесенський у Переяславі. Мазепа фінансував перебудову Софії Київської, Михайлівського Золотоверхого монастиря, Києво-Печерської лаври. Це була не меценатська діяльність у звичному розумінні, а реалізація державної програми створення представницького архітектурного середовища, співмірного зрослим суспільним потребам і можливостям.

Аналіз динаміки формування мережі міст в Україні свідчить, що на еволюцію розпланування територій впливали замки та фортеці, які були домінантами забудови, сприймалися логічним завершенням панорам та силуетів.

На відміну від міст мисового типу, у яких замки (дитинці) розташовувалися у кінці мису, характерним стає зведення замків по лінії оборони з боку переділля. Така композиція притаманна Залозцям і Гусятину. У просторовій композиції деяких міст простежуються впливи італійських проектів «ідеальних міст», у яких місто розглядалося як симетричний цілісний організм, складений із замку та сельбища, оточений укріпленнями. Зокрема, Жовква і Броди закладені за концептуальною моделлю з трактату П'єтра Катанео, виданого у Венеції (1567 р).

У Жовкві, заснованій 1594 р., композиційне об'єднання квадратного протобастіонного замку з рівною йому за розмірами (120 × 120 м) ринковою площею, вірогідно маніфестувало гадане рівноправ'я феодальної та міської влади. Середмістя площею близько 15 га рівномірно розширювалося від замку. Це свідчить про те, що воно було задумане у вигляді п'ятикутника, проте топографічні умови та напрямок дороги Львів – Глиняни дещо вплинули на його форму.

Геометричне узгодження внутрішнього й зовнішнього розпланувань властиве середмістю Станіслава. Воно є найповнішим утіленням ідей ренесансного міста, хоча й було реалізоване в добу бароко. Місто площею 15 га набуло форми правильного шестикутника, укріпленого земляними валами з великими бастіонами та ровами. У 1680 р. до північно-східного полігону добудовано прямокутний замок, захищений з трьох боків своїми бастіонами. Вісь симетрії всього плану пов'язувалася з обрисом фортифікації. Натомість вулична мережа побудована на основі шнура 43 м, визначалася іншими осями, розгорнутими під кутом до осі симетрії й перехрещеними в центрі квадратної ринкової площі, де розміщено ратушу у формі грецького хреста.

Серед будівель громадського призначення провідне місце посідали об'ємно-просторові композиції ратуші для магістрату і ради міста, для міського суду тощо, які з'явилися ще з поширенням Магдебурзького права. Зазвичай призматичні в плані компактні двоповерхові споруди розташовувалися посеред ринкових площ і виділялися високим спостережними вежами. На верхніх поверхах розташовувалися репрезентативні приміщення – зали для засідань та ін.

Ратуші були оточені торговельними рядами. Окремі торговельні приміщення, пошти, аптеки, майстерні, контори тощо розміщувалися в житлових будинках. Типологічно та композиційно ще не визначилися в цей період інші громадські споруди – школи, друкарні, бібліотеки, притулки, які входили до складу культових комплексів.

Дивовижне творіння – українська хата. Майстри зберегли архетип планування, об'ємно-просторове вирішення, стилістику композиції та архітектурні форми і деталі з давніх-давен, те, що передавалося у спадок від покоління до покоління. При цьому піч відігравала домінуючу роль в інтер'єрі ще прадавніх часів – трипільського періоду. Суттєвими є сталість середовища буття української людності, його естетико-семантичне трактування, що виявляється у композиційній структурі: плануванні, просторовій організації, об'ємно-пластичній формі, матеріалах та оздобленні, розписах стін та печей, ужиткових речах тощо.

В історії архітектури України професійна праця кожного із будівничих у напрямі розквіту композиційних систем національно-орієнтованої української архітектури є свідченням національної свідомості, гідності духу, здатності і волі носіїв культури і народу в цілому, свідчення їх зрілості, розуму, сили і дії. Особливо це важливо на етапах існування імітацій та стилізацій. Справжня чинна архітектура винахідливо і влучно трансформує суть традицій.

Характерно, що український консерватизм ґрунтується на українській національній ідеї, яка полягає у збереженні традиційних духовних цінностей, захисті національного буття, його історії і культури, відстоюванні національної релігії, держави, у родині та власності. Світоглядно-концептуальною основою українського консерватизму є християнська доктрина, викладена в Нагірній проповіді Ісуса Христа, що є продовженням вірувань наших предків. Основними вважаються духовні, а не політичні та економічні цінності (Г. Щокін).

Загалом, за тисячолітню історію Україна неодноразово проходила певні закономірні етапи розвитку; від державно-політичного визначення та зміцнення, економічного упорядкування, реорганізації або й занепаду, руйнації до духовного, національного піднесення і розквіту. У цей час з'явилися нові, не знані доти, типи споруд та удосконалювалися вже відомі. Художньо-образній характеристиці архітектури та еволюції об'ємно-просторової композиції історичних міст України властиві такі риси: просторова та візуальна відокремленість структурних частин; наявність архітектурних домінант, на які зорієнтували головні міські вулиці; строго ієрархічна архітектурно-ландшафтна організація; масштабний контраст рядової забудови з архітектурними домінантами.

Висновки. Отже, композиційні засади гармонізації архітектурно-ландшафтного середовища історичних міст України – це об'єднання етичних та естетичних принципів, спрямованих на трансформацію простору та матеріальної форми в єдину об'ємно-просторову структуру.

Закономірність явищ і процесів, пошуки національно своєрідних форм, удосконалення яких намагаються досягти у своїй творчості сучасні митці, прагнення людини до вивчення

розвитку – все це характеризується причинними факторами композиції як засобу творчого процесу, сукупності дій і рішень.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. **Бархин М. Г.** Город, структура, композиция. – М. : Наука, 1986. – 263 с.
2. **Вечерський В. В.** Спадщина містобудування України : теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. – К. : НДПІАМ, 2001. – 560 с.
3. **Иконников А. В.** Архитектура города. Эстетическое значение структуры города. Город и время. – М. : Стройиздат; М. : К-31, Кузнецкий мост. – 214 с.
4. **Михайленко В. Е.** Природа. Геометрия. Архітектура / В. Е. Михайленко, А. В. Кащенко. – К. : Будівельник, 1988. – 175 с.
5. **Михайленко В. Е.** Основи композиції (геометричні аспекти художнього формотворення): Навчальний посібник для вищих навчальних закладів / В. Е. Михайленко, М. І. Яковлев. – К. : Каравела, 2004. – 304с.
6. **Шевелев И. Ш.** Логика архитектурной гармонии.– М. : Стройиздат, 1972. – 214 с.